

НЕВІДМІНЮВАНІ ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ УКРАЇНИ (на матеріалі “Словника географічних назв України” В.О. Горпинича)

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Випуск 15
УДК 811.16'373.21.001.33 ;

Грицасенко Л. Невідмінювані географічні назви України (на матеріалі “Словника географічних назв України” В.О. Горпинича); 6 стор.; кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. У статті досліджуються способи творення невідмінюваних топонімів власне українського та іншомовного походження, які зафіксовані у “Словнику географічних назв України” В.О. Горпинича та функціонують на території України як назви адміністративно-територіальних одиниць.

Ключові слова: топоніми, невідмінювані географічні назви, антропоніми, апелютиви (загальні назви), оніми (власні назви).

Resume. Means of forming Ukrainian indeclinable toponyms, that are fixed in the “Dictionary of geographical names of Ukraine” by V.O. Horpynych, are studied. Toponyms under analysis are the names of administrative-territorial units.

Key words: toponyms, indeclinable geographical names, anthroponyms, appellatives, onyms (proper names).

Слово – це код народу, менталітет, традиції, культура. Слово несе інформацію, відображає генетичну пам'ять поколінь. Лексичний склад мови поділяється на загальні (апелютиви) та власні імена (оніми). Апелютиви узагальнюють найменування тих чи інших однорідних предметів, оніми індивідуалізують, виокремлюють предмет, об'єкт, суб'єкт з класу однотипних. Ономастика вивчає різні категорії власних імен. Особливе місце серед них займають імена людей та географічні назви, які є свідченням культури, духовних надбань і цінностей народу. Топоніми та антропоніми у лексичному складі кожної мови, в тому числі й української, розкривають типові риси національного, самобутнього характеру, відображають внутрішній світ українців, ставлення народу до історії. “Топонімію слід розглядати не як монолітне нерухоме ціле, а як багатошарове хронологічно різне утворення, що дає уявлення про мови, давні народи взагалі й розкриває умови формування української нації зокрема. Процес найменування географічних об'єктів зумовлюється не тільки соціально-політичними факторами, а й естетичними, меморіальними мотивами, неабияке значення належить тут моді,... має місце й випадковість” [12:690].

Мета статті – проаналізувати невідмінювані топоніми України власне українського й іншомовного походження, простежити причини їх виникнення, шляхи утворення та поширення. Зазначимо, що у традиційних граматиках, посібниках, підручниках [1, 2, 3, 6, 10, 11], а також у працях відомих граматистів (С.П. Беззенко, О.К. Безполяско, І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, І.К. Кучеренко, І.Г. Матвіяс та ін.) відмінювання власних назв окремо не досліджувалося, оніми служили лише ілюстративним матеріалом поряд з апелютивами. Джерельною базою нашого

дослідження є “Словник географічних назв України” В.О. Горпинича [4].

У мовознавчій літературі до невідмінюваних іменників відносять географічні назви іншомовного походження, які закінчуються на голосний: *Баку, Брно, Гельсінкі, Колорадо, Кутаїсі, Онтаріо, Осло, Палермо, Поті, Пхакая, Тбілісі, Токіо, Туансе, Улан-Уде, Урарту, Чикаго, Чилі* та ін. [1:89; 2:111; 5:181; 10:324; 11:134]. Однак в українській мові функціонують топоніми (переважно назви населених пунктів), які також слід віднести до невідмінюваних назв власне українського походження, наприклад: *Артема, Володарського, Голубенка, Енергетиків, Дмитренка, Іценка, Марченка, Осипенко, Траскевича, Франка, Чекаленка, Шевченка, Халтуріна, Ярошенка*.

Досліджуючи топоніми та відтопонімні прикметники, В.О.Горпинич зафіксував у Словнику близько 25000 одиниць. Невідмінюваних назв населених пунктів всього 84, тобто 0,33% від загальної кількості. Це власні географічні назви у формі родового відмінка, для яких характерна синтаксично-позиційна невідмінюваність.

Як відомо, власну назву дає людина. Через неї вона відображає своє ставлення до певної території, місцевості, до історичних подій, до культурних надбань. Назва несе інформацію, енергетику духовності народу, відношення людей до певної історичної постаті чи особистості. Свідченням великої шани і любові до Кобзаря є невідмінюваний топонім “*Шевченка*”, який поширений у 12-ти областях України, з них – у 35-и районах і “*Тараса Шевченка*” – у Херсонській та Чернігівській областях. Таким чином, ім'я великого поета вживається у невідмінюваних назвах на позначення 37-и населених пунктів.

Другими за чисельністю (7 назв населених пунктів) є невідмінювані топоніми “*Горького*” та

“Максіма Горького”, 3 населені пункти Запорізької, Дніпропетровської областей, Криму названі прізвищем (в честь кого) *Осипенко*, 3 населені пункти Донецької та Миколаївської областей названі прізвищем учасника громадянської війни *Щорса*, 2 населені пункти Донецької та Харківської областей – болгарського революціонера *Димитрова*. У невідмінюваних назвах населених пунктів народ вшанував також імена й інших видатних постатей культури, літератури та історії: *Артема, Бойка, Бурлуцького, Володарського, Вороського, Голобородька, Голубенка, Дмитренка, Іценка, Коновалова, Косих, Марченка, Остапенка, Пестеля, Сокурєнка, Ткачєнка, Траскевича, Франка, Халтуріна, Чехова, Чекаленка, Шмідта, Ярошенка*.

Зазначимо, що подібні назви відображають взаємодію між топонімією та антропонімією: географічні назви з'являються під впливом людського фактора, а саме через вшанування імен великих особистостей. Н. Подольська в топонімії виділяє два процеси: це топонімізація апелятива (для утворення власної географічної назви служить загальна назва) та трансонімізація (будь-який онім є базою для утворення іншої власної назви; наприклад, перехід антропоніма в топонім тощо) [7:57].

За нашими спостереженнями, значну частину невідмінюваних назв складають невідмінювані топоніми, що утворилися з антропонімів: відмінюваних прізвищ чоловічого роду на *-ко* та кінцевий приголосний у формі родового відмінка, а саме: *Бойка, Голобородька, Голубенка, Дмитренка, Іценка, Коновалова, Марченка, Остапенка, Пестеля, Сокурєнка, Ткачєнка, Траскевича, Франка, Халтуріна, Чехова, Чекаленка, Шмідта, Ярошенка*. Невідмінювані топоніми *Бурлуцького, Володарського, Вороського* виникли з антропонімів, які утворилися з форми родового відмінка субстантивованих антропонімних назв.

Шляхом топонімізації апелятива утворилися назви населених пунктів *Декабристів, Енергетиків*. Існування таких топонімів пов'язане з бажанням народу увіковічнити в назвах історію, подію, факт (наприклад, повстання декабристів чи місце проживання енергетиків) або імена видатних людей. Таким чином, “якщо апелятиви узагальнюють найменування тих чи інших однорідних предметів, то власні назви – це імена окремих осіб чи одиничних предметів – виділяють окремі об'єкти із ряду однорідних” [8:267].

У словнику В.О. Горпинича нами зафіксовані власні назви іншомовного походження, які утворилися внаслідок трансонімізації: *Паризької Комуні* (Полтавська область, Кременчуцький район), *Пестеля* (Вінницька область, Тульчинський район), *Рені* (Одеська область, Ренійський район), *Сакко і Ванцетті* (Донецька область, Артемівський район), *Шмідта* (Донецька область, Старобешівський район).

Значно складніше пояснити походження топонімів: *Нуйно* (Волинська область, Камінь-Каширський район), *Тельчі* (Волинська область, Маневицький район), *Хоросно* (Львівська область, Пустомитівський район), *Шабо* (Одеська область, Білгород-Дністровський район). Ці назви потребують подальшої дослідницької роботи.

Таким чином, апелятиви та оніми (антропоніми) внаслідок топонімізації та трансонімізації втрачають своє первинне значення, попередні граматичні та синтаксичні ознаки, набуваючи топонімічної характеристики: 1) формальна номінативна ознака; 2) переважує більшість топонімів, як правило, характеризується неповними парадигмами, тобто мають форму лише однини; 3) рід у невідмінюваних формах топонімів визначається за загальною (номенклатурною) ознакою; 4) семантика топонімів виражається синтаксично, в контексті; 5) при редукуванні родового поняття власна назва зберігає форму генітива.

За будовою географічні назви поділяються на однокомпонентні (*Бойка, Голобородька, Голубенка, Дмитренка, Іценка, Коновалова, Марченка, Остапенка, Пестеля, Сокурєнка, Ткачєнка, Траскевича, Франка, Халтуріна, Чехова, Чекаленка, Шмідта, Ярошенка*) та двокомпонентні (*Паризької Комуні, Сакко і Ванцетті*). Незважаючи на паралельне вживання двох назв на позначення одного населеного пункту (*Шевченка і Тараса Шевченка, Горького та Максима Горького*), все-таки більш поширеними варіантами є однокомпонентні, які є більш практичними у вживанні.

Щодо синтаксичних функцій невідмінюваних топонімів, то є різні міркування у мовознавстві. Не можна цілком погодитись із Н. Рульовою, що синтаксична роль у реченні топонімів і прізвищ однакова, хоча дослідниця зауважує, що географічні назви частіше виступають у ролі обставин місця [8:278]. Відзначимо, що при вживанні власних географічних назв разом із номенклатурними словами (місто, село, селище) топонім виступає у ролі прикладки – різновиду означення.

Таким чином, невідмінювані географічні назви – це цікаве мовне явище з тієї точки зору, що наша мова належить до флективних, має розвинену систему словотвору (дериватології), однак є незначна кількість невідмінюваних географічних назв, які функціонують як відмінювані іменники, виражаючи синтаксично граматичні категорії.

Невідмінювані географічні назви, що утворені переважно із прізвищ, є свідченням вшанування імен видатних постатей культури, літератури та історії, генетичною пам'яттю народу. Отже, топоніми утворилися на власне українському ґрунті шляхом трансонімізації або топонімізації і є відображенням культурних та духовних надбань, цінностей української нації. Докладніший аналіз зазначених назв плануємо здійснити у подальших дослідженнях.

Література

1. Безпояско О.К., Горденська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна грамати́ка української мови. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
3. Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: ВЦ Академія, 2004. – 336 с.
4. Горпинич В.О. Словник географічних назв України (топоніми та відтопонімні прикметники): Близько 25000 слів. – К.: Довіра, 2001. – 526 с.
5. Зубков М.Г. Українська мова: Універсальний довідник. – Х.: ВД Школа, 2004. – 496 с.
6. Коваль А.П. Культура української мови. – К.: Наукова думка, 1966. – 194 с.
7. Подольская Н. Типовые восточнославянские топоосновы. Словообразовательный анализ. – М., 1983.
8. Рудьова Н. Місце прізвищ у лексичному складі мови // Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства (Збірник наукових праць). – Випуск 8: Збірник пам’яті професора Василя Добоша. – Ужгород, 2005. – С. 266-279.
9. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень/ Уклали: О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
10. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.П. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – 3-тє вид., допов.– К.: Вища шк., 2002. – 439 с.
11. Сучасна українська мова: Підручник / О.Д.Пономарів, В.В.Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О.Д.Пономарева. – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, – 2001.– 400 с.
12. Українська мова: Енциклопедія. 2-ге вид., виправл. і доп. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2004. – 824 с.

Грицаєнко Людмила Михайлівна – здобувач кафедри української мови УжНУ.